

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СПЕЦІАЛЬНОГО СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ

Наукові праці МАУП, 2006, вип. 1(13), с. 176–181

Розглянуто питання особливостей кримінальної відповідальності спеціального суб'єкта злочину в Україні з урахуванням змін кримінально-правових доктрин та їх сучасного стану. Здійснено комплексний підхід до аналізу особливостей криміналізації та диференціації кримінальної відповідальності спеціальних суб'єктів злочину. З'ясовано соціальну сутність криміналізації злочинів зі спеціальним суб'єктом, правову природу спеціального суб'єкта злочину за діючим кримінальним законодавством України. Здійснено диференціацію спеціальних суб'єктів, охарактеризовано їх види. Надано визначення поняття спеціального суб'єкта злочину та наведені недоліки діючого законодавства, практики його застосування при кваліфікації злочинів зі спеціальним суб'єктом.

Відомо, що соціальний механізм дії кримінально-правових норм передбачає необхідність розгляду залежності між кримінально-правовими відносинами та їхніми учасниками. Спробуємо дослідити та виявити характерні риси процесу кримінально-правового регулювання, логіки, закономірностей, визначити перспективи та особливості криміналізації поведінки спеціальних суб'єктів злочину.

Поняття “злочинний”, “злочин”, “злочинець” зумовлені соціально й історично, причому саме на їхньому прикладі найчастіше є найбільш очевидним і просліджуваним процес еволюції соціальних уявлень, очікувань і норм. Сучасний процес криміналізації визначається сукупністю факторів ідеологічного, політичного, системно-правового, соціально-психологічного, духовного характеру й опосередковується станом і певними закономірностями.

Функціонування девіантної активності громадян зумовлюється певним історичним етапом розвитку конкретного суспільства, яке належить до окремої правової родини. Існування кримінально-правових заборон визначається процесом криміналізації суспільних відносин і нейтралізується неформальним дозволом кримінальності цих відносин на практиці.

Ми зустрічаємося з цим на практиці, коли злочинність вже є способом життя, а злочин сприй-

мається як нормальне явище, коли олігархічний тип протидії злочинності формує сукупність кримінальних заборон, спрямованих більше проти незаможних людей, ніж проти представників влади, коли представників правлячої еліти притягають до кримінальної відповідальності лише у зв'язку зі зміною вектора політичної обстановки у країні. При цьому роль юридичної догми нівелюється, вона перебуває у слабкій залежності від принципів і послідовності її реалізації в суспільних відносинах.

Така тенденція зафіксована і в характеристиках розвитку сучасного кримінального права України. Наводяться аргументи на користь того, що зміна стабільності і наступності тоталітарних відносин минулого століття мінливістю і колізійністю постмодерністського суспільства, правом вільного вибору, на протигагу логіці формальної упорядкованості і суспільних відносин у нашій правовій родині, призводить до розширення меж і кримінально-правового регулювання, до посилення значущості функцій і завдань кримінального права на сучасному етапі розвитку держави. При цьому держава криміналізує значну кількість порушень виходячи із соціальних властивостей та якостей носіїв цих порушень.

Функції кримінального права та їх значущість у сучасній державі визначають тенденцію до розширення сфери кримінально-правового регулю-

вання. Воднораз розгляд наявності спеціальних суб'єктів як елементів, що зумовлюють підвищену суспільну небезпеку діяння та викликають його криміналізацію, свідчить про неоднозначність процесу криміналізації злочинів.

Політичні устремління, логіка імплементації ратифікованих міжнародно-правових стандартів у національне законодавство, іншої за духом і моральними передумовами правової родини викликають дисфункціональність кримінально-правової заборони. У таких умовах кримінально-правова норма стає лише фікцією, правилом, що не в змозі регулювати існуючі суспільні відносини [3].

В ідеалі саме властивості діяння і реакція суспільства на них є основними передумовами криміналізації, тоді як властивості особи є додатковими, адитивними підставами криміналізації. Адитивність властивостей особи та її якостей при криміналізації припускає врахування їх у процесі індивідуалізації відповідальності, але не в процесі криміналізації.

Водночас у процесі встановлення кримінальної відповідальності спеціальних суб'єктів злочину держава враховує всю систему суспільних відносин, що існували раніше, регуляцією норм, що належать до традиційних інститутів і моделей у цій правовій родині, нарешті, — історичним досвідом соціального контролю над правопорушниками. У зазначеному напрямку важливу роль відіграють проблеми розподілу відповідальності між відповідними суб'єктами залежно від правового статусу, характеристик життєдіяльності, суспільної небезпеки вчинених ними діянь. З огляду на те, що відповідність уявлень про належну поведінку (норму) та її відхилення у певної групи (клан, рід, родина, партія, держава) є соціально-психологічною та етичною передумовою криміналізації тих чи інших вчинків у суспільстві, ми виходимо на проблему опосередкованості кримінальної відповідальності суб'єктивними ознаками діяння, соціальним статусом особи. Подібне трактування розглядуваного процесу відображує проблему реалізації принципу “рівним за рівне — нерівним за нерівне”, відомого правовій науці ще з давніх давен [1].

Логіка законодавця очевидна: встановлюючи рівну міру відповідальності за конкретне діяння, диференціюючи його за видами, стосовно до статусних, системно-правових характеристик особистості, далі ми послідовно індивідуалізуємо відповідальність і покарання у процесі правозастосування. Сполучення порівняльного і ди-

ференційованого підходу виявляється в рамках диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності, у процесі її визначення. Зазначимо, що кримінальну відповідальність правомірно розкривати через кримінально-правові відносини, характеристику їхніх суб'єктів, об'єктів, соціальних зв'язків, сукупність взаємних прав і обов'язків. При цьому центральними складовими таких правовідносин будуть держава і суб'єкт злочину, додатковими — потерпілі від злочинів і громадські угруповання (треті особи). У цій статті ми відстоюємо позицію, відповідно до якої кримінальна відповідальність і суб'єкт злочину є двома взаємопов'язаними між собою і водночас об'єктивно (автономно) існуючими правовими явищами.

Автономність кримінальної відповідальності виявляється в тому, що вона має місце у всіх випадках здійснення злочину, незалежно від того, чи відома особа, яка його вчинила. Автономність суб'єкта злочину виявляється в тому, що особа, яка вчинила будь-яке протиправне діяння, є джерелом злочинної поведінки, незалежно від того, чи виникне у майбутньому кримінальна відповідальність, чи ні. Дослідження співвідношення кримінальної відповідальності і суб'єкта злочину повинні будуватися на постулаті їхнього об'єктивного співіснування в рамках правового простору, при врахуванні їхньої взаємної залежності й обумовленості [5].

Аналіз правових ознак, що характеризують суб'єкта злочинного діяння, а також властивості особистості злочинця як сукупності соціально значущих властивостей особи, що вчинила злочин, враховуються при криміналізації, індивідуалізації покарання або при звільненні від кримінальної відповідальності. Звідси поняття суб'єкта злочину є основним у схемі: “суб'єкт — вина — кримінальна відповідальність”, що знаходить вираження у процесі реалізації кримінальної відповідальності. При ретроспективному характері кримінальної відповідальності наявність суб'єкта злочину є однією з умов виникнення відповідальності. Превентивна функція позитивної кримінальної відповідальності охоплює необмежене коло суб'єктів, яке включає в себе не тільки осіб, що вчинили злочини. Водночас спеціально-превентивні заходи спрямовані лише на суб'єкта злочину згідно з його нормативним визначенням та ознаками.

Проведений нами аналіз норм Кримінального кодексу України (1960 р.) засвідчив, що у 231 складі, що становить 75,4 % усіх злочинів, спос-

терігались посилання на спеціальний суб'єкт, а у 190 з них (82,2 %) мало місце пряме встановлення ознак спеціального суб'єкта. Відповідний аналіз норм чинного Кримінального кодексу України (ККУ, 2001 р.) показав, що сучасне кримінальне законодавство містить близько 60 % норм, які вказують на спеціальний суб'єкт злочину. При цьому із 718 складів злочинів у ККУ 2001 р. у 414 кваліфікованих складах є непрямі вказівки на спеціальний суб'єкт (57,6 %). Відповідно у 314 складах, що становить 43,7 %, зафіксована пряма вказівка на ознаки спеціального суб'єкта злочину. Як бачимо, кримінальна відповідальність надспеціалізована [1].

Зазначена тенденція є типовою для кримінально-правової політики в родині слов'янського права. Так, у КК Російської Федерації міститься 47 % спеціальних суб'єктів в основних складах, у КК Білорусі – 42,3 %, у побудованому на підставі Модельного Кримінального кодексу Узбекистану – 53,6 %, тоді як у КК Польщі – 28,4 %, КК ФРН – 28 %, КК Іспанії – 26,7 %. Подібна тенденція виявлена і при аналізі розподілу кількості спеціальних суб'єктів у кваліфікованих складах злочинів [9; 10].

Воднораз безумовно позитивним кроком можна вважати законодавче закріплення поняття спеціального суб'єкта злочину в Кримінальному кодексі України 2001 року, що дало змогу перевести доктринальні погляди у практичну площину застосування положень про спеціальний суб'єкт злочину.

Аналіз основ кримінальної відповідальності свідчить, що склад злочину необхідно розглядати як визначену систему, цілісність, ансамбль, всі елементи і складові якого нерозривно пов'язані і взаємозалежні, утворюючи у своїй єдності інтегроване ціле. І спеціальний суб'єкт злочину не перебуває за межами складу злочину, а є його невід'ємною складовою, яка постійно взаємодіє з елементами, що складають ціле. Тому розгляд спеціального суб'єкта в системі елементів складу злочину, в їх взаємозв'язку дає можливість правильно і всебічно охарактеризувати спеціального суб'єкта.

Припустимим і можливим є винятково аналіз нормативного визначення спеціального суб'єкта злочину як фізичної осудної особи, що володіє кримінальною правоздатністю, що вчинила злочин, суб'єктом якого може бути лише визначена особа (ч. 2 ст.18 КК України). Справді, спеціальним суб'єктом визнається фізична осудна особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності

і володіє визначеними кримінальним законом спеціальними ознаками, що є обов'язковими ознаками складу злочину. Зазначені спеціальні ознаки набувають особливого характеру з огляду на особливості впливу особи на конкретні суспільні відносини, блага і цінності, що перебувають під кримінально-правовою охороною (об'єкт злочину); на специфіку такого впливу (об'єктивна сторона) і зміст психічної складової такого впливу (суб'єктивна сторона злочину). Звідси виокремлення визначених спеціальних ознак суб'єктів злочинів у кримінально-правовій нормі здійснюється на підставі взаємодії суб'єкта злочину з іншими елементами його складу.

Звідси випливає, що спеціальний суб'єкт злочину, будучи елементом функціонування соціального інституту, своїми статусними характеристиками здатний реально чи потенційно заподіяти певної шкоди захищеним кримінальним законом цінностям, інтересам і благам, впливає на них, порушує їх соціально-значущий характер. Соціальні інститути як сукупність суб'єктів суспільних відносин, що забезпечують реалізацію визначених функцій держави, втілюються в сукупності осіб, установ, організацій і соціальних ролей. Завдяки реалізації інтегративної, регулятивної, комунікативної й охоронної функцій, які втілюються в них, вони є найважливішими факторами забезпечення соціального порядку.

Суспільна небезпека злочинних діянь спеціальних суб'єктів полягає також у тому, що в результаті їх вчинення створюється поле проступків (девіацій), які прагнуть заповнити порожнину, що виникла через ненормальне функціонування того чи іншого інституту. Так, бюрократизм спричиняє протекціонізм і корупцію, колапс системи виконання судових рішень зумовлює існування системи "рівнобіжної" юстиції, водночас недосконалість регуляції економічних відносин призводить до створення тіньових компенсаторних механізмів [1].

Пов'язаність діяння з проявами активності людини у зовнішньому світі визначає залежність характеристик об'єктивної сторони посягання від суб'єктивних характеристик виконавця (усвідомленість, добровільність діяння, характер діяльності). У цьому зв'язку виокремлення деяких видів спеціальних суб'єктів є формою криміналізації ознак спеціального суб'єкта злочину, що виходить з характеристик об'єктивної сторони. При цьому складається стійкий зв'язок між усвідомленням небезпечного характеру дій (суб'єктивна сторона) і об'єктом злочину. Таким чином, спе-

ціальний суб'єкт за допомогою усвідомлення властивих йому спеціальних ознак у процесі здійснення суспільно небезпечного діяння завдає шкоди захищеним кримінальним правом відносинам, цінностям, благам і інтересам, пов'язаним із характеристиками діяльності і статусом спеціального суб'єкта [7].

Вивчення ознак спеціального суб'єкта злочину дало змогу зробити висновок, що спеціальним суб'єктом злочину має визнаватися така особа, яка володіє, поряд із загальними ознаками суб'єкта, додатковими ознаками, передбаченими Особливою частиною Кримінального кодексу України, і які є обов'язковими для відповідного конкретно-складу злочину.

Спеціальні ознаки суб'єктів злочину мають різний правовий зміст — вони виражаються у правовому статусі (покладання правових обов'язків щодо забезпечення обороноздатності країни, здійснення правосуддя), професійній діяльності, що виконується, фізичних властивостях особи і наявності родинних відносин, особливостях здійснення злочинних дій. У цьому зв'язку за способом закріплення у статтях Особливої частини Кримінального кодексу України спеціальних суб'єктів злочину можна поділити на фактичні і нормативні. До фактичних спеціальних суб'єктів належать особи, спеціальні характеристики яких закріплені у кримінальному законі за допомогою опису ознак об'єктивної сторони злочину, які дають можливість зробити висновок про обмеження криміналізації діяння кола суб'єктів, що володіють спеціальними властивостями. До нормативних спеціальних суб'єктів належать особи, вимоги до статусу та інші характеристики яких чітко викладені в диспозиції відповідної кримінально-правової норми.

Особливості кваліфікації злочинів зі спеціальним суб'єктом звичайно охоплюють низку проблемних питань значення ознак спеціального суб'єкта для кваліфікації злочину; спеціальних правил кваліфікації злочинів зі спеціальним суб'єктом; кваліфікації злочинів за співучастю у злочинах зі спеціальним суб'єктом.

Уявляється доцільним також з урахуванням неоднозначності кваліфікації дій представників юридичних осіб у злочинах у сфері економіки нормативно закріпити положення про те, що кримінальну відповідальність за злочинне діяння у справі юридичної особи має нести фізична особа, яка вчинила зазначене діяння як представник певної юридичної особи, або яка діяла за дору-

ченням юридичної особи, або службова особа, пов'язана з цією юридичною особою трудовими відносинами. Зазначене положення зумовлене потребами практики [2].

Аналізуючи спеціальні правила кваліфікації, ми зіштовхуємося із ситуаціями, коли відсутність спеціальних властивостей та якостей суб'єкта могла б слугувати підставою для притягнення особи до відповідальності як універсального суб'єкта; фікції виконавця, при якій об'єктивну сторону виконує особа, що діяла на прохання, за вказівкою, сама не володіючи ознаками спеціального суб'єкта (при цьому спеціальний суб'єкт має визнаватися виконавцем, а особа, яка фактично виконала об'єктивну сторону злочину, — посібником); конкуренції між спеціальним і спеціально-конкретним суб'єктом; особливостей кваліфікації діянь, вчинених спеціальними суб'єктами у кваліфікованих і привілейованих складах злочинів.

Дослідження використання законодавцем спеціальних ознак суб'єктів злочинів як кваліфікуючих ознак складів злочинів, а також для встановлення привілейованих складів дає можливість, з одного боку, диференціювати кримінальну відповідальність, а з іншого — через неможливість притягнення до відповідальності осіб, що такими спеціальними ознаками не володіють, чітко й однозначно визначити коло потенційних суб'єктів конкретних злочинів.

При розгляді меж відповідальності співучасників у злочинах зі спеціальним суб'єктом злочину потрібно визначити три види подібних ситуацій.

Перший вид стосується випадків, коли у скоєнні злочину, поряд зі спеціальним суб'єктом, що виконує об'єктивну сторону, беруть участь особи, чії дії підпадають під ознаки ч. 3–5 ст. 27 КК (тобто організатора, підбурювача або посібника), їхнє протиправне поведіння кваліфікується відповідно до правил, передбачених у ч. 2–5 ст. 29 КК України.

Другий вид стосується випадків, коли об'єктивну сторону діяння виконує особа, спеціально залучена спеціальним суб'єктом для цих цілей. Подібний варіант не завжди можна розглядати як посереднє виконання, оскільки особа, яка не є спеціальним суб'єктом, має всі ознаки загального суб'єкта (вік, осудність) і може обирати той чи інший варіант поведіння. При цьому кваліфікація діяння залежатиме від правосуб'єктності особи, яка виконує об'єктивну сторону, а також від особ-

ливостей кримінально-правової характеристики діяння, яке нею вчинене.

Третій вид стосується випадків, коли в безпосередньому виконанні об'єктивної сторони злочину зі спеціальним суб'єктом беруть участь кілька осіб.

Сьогодні у випадку, коли особа, яка не володіє ознаками спеціального суб'єкта, здійснює дії, що належать до об'єктивної сторони злочину, то ці дії підлягають кваліфікації як пособництво у здійсненні злочину, оскільки дії особи мали характер надання сприяння у протиправних вчинках спеціального суб'єкта. Водночас відстоюється позиція необхідності нормативного закріплення інституту співвиконавства, визначаючи співвиконавця як особу, що вчинила злочин разом з виконавцем, але не володіє його спеціальними ознаками, що дало б змогу більш точно розв'язати цю проблему. При цьому ознаки спеціального суб'єкта не повинні поширюватися на інших співучасників, якщо вони стосуються особистих властивостей спеціального суб'єкта [6].

Поняття суб'єкта злочину містить сукупність ознак, на підставі яких фізична осудна особа, що вчинила суспільно-небезпечне діяння, підлягає кримінальній відповідальності. Необхідність формування кримінально-правового тезауруса в цій сфері припускає вирішення питань щодо правил відповідальності військовослужбовців, представників юридичних осіб, вікової (спеціальної) осудності неповнолітніх як підстав конкретизації кримінальної відповідальності окремих видів спеціальних суб'єктів злочину [8].

Розглядаючи склад злочину як ансамбль складових, що разом утворюють інтегроване, нерозривне ціле, відзначимо також, що виокремлення певних спеціальних ознак суб'єктів злочинів здійснюється на підставі взаємодії суб'єкта злочину з іншими елементами його складу. Так, спеціальний суб'єкт злочину, будучи елементом функціонування соціального інституту, своєю діяльністю зсередини руйнує систему забезпечення безпечного існування особи, суспільства, держави тоді, коли суб'єкт замість виконання визначених його соціальною роллю (станом) корисних функцій шляхом дії чи бездіяльності, пов'язаних з його статусними характеристиками, заподіює шкоди позначеним об'єктам кримінально-правової охорони.

Підсумовуючи викладене в цій статті, зазначимо, що проблема класифікації злочинів зі спеціальним суб'єктом має відображати як закономірності криміналізації діянь зі спеціальним

суб'єктом; диференціації кримінальної відповідальності злочинів зі спеціальним суб'єктом (що дає змогу розподілити злочини зі спеціальним суб'єктом за видовими ознаками), так і логіку і спосіб закріплення ознак спеціального суб'єкта злочину в законодавстві України, що відображає розподіл спеціальних суб'єктів залежно від способу закріплення ознак спеціального суб'єкта у правовій нормі.

При кваліфікації злочинів зі спеціальним суб'єктом практика виходить з послідовної необхідності закріплення специфічних ознак спеціальних суб'єктів злочинів, криміналізація діянь яких відбувається за допомогою постановки під охорону конкретної групи правових відносин, благ і цінностей, безпосередньо у кримінальному законі.

Спеціальні правила кваліфікації злочинів зі спеціальним суб'єктом встановлюються у випадках, коли криміналізація діяння спеціального суб'єкта виходила з необхідності диференціації кримінальної відповідальності, виокремлення кваліфікованих складів злочинного посягання. При цьому відсутність спеціальних властивостей та якостей суб'єкта могла служити підставою для притягнення особи до відповідальності як універсального суб'єкта.

Література

1. **Багрий-Шахматов Л. В.** Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации. Часть первая. — Одесса, 1998. — 192 с.
2. **Волженкин Б. О.** Некоторые проблемы соучастия в преступлениях, совершаемых специальными субъектами // Уголовное право. — 2000. — № 1. — 85 с.
3. **Литвак О. М.** Державний вплив на злочинність. — К.: Юрінком Інтер, 2000. — 278 с.
4. **Никифоров А. С.** Об уголовной ответственности юридических лиц. Уголовное право: новые идеи. — М., 1994. — 85 с.
5. **Орлов В. С.** Субъект преступления. — М., 1958. — 260 с.
6. **Тельнов П. Ф.** Ответственность за соучастие в преступлениях со специальным исполнителем // Социалистическая законность. — 1981. — № 9. — 54 с.
7. **Хавронюк Н. И.** Категории преступлений и санкции Особенной части УК Украины: научные исследования и некоторые выводы // Уголовный Кодекс Украины. Комментарий отдельных положений. — К.: АСК, 2001. — 350 с.
8. **Комментарий** закона об уголовной ответственности за воинские преступления / Под ред. А. Г. Горного. — М., 1981. — 187 с.

9. **Уголовный** кодекс Российской Федерации. — СПб.: Альфа, 1996. — 256 с.

10. **Уголовный** кодекс Республики Беларусь. — СПб.: Юрид. Центр-пресс, 2001. — 474 с.

In the article the question of peculiarities of criminal responsibility of the special subject of crime in Ukraine is considered, taking into account the changes of criminal and legal doctrines and their contemporary state. Complex approach is carried out to the analysis of peculiarities of criminalization and differentiation of criminal responsibility of the special subjects of crime.

The social essence of criminalization of crimes with the special subject and legal nature of the special subject of crime according to the criminal law of Ukraine were elucidated in the article. The differentiation of the special subjects was carried out; their kinds are described. The definition of the special subject of crime, lacks of active legislation, and practices of its application during qualification of crimes with the special subject are given.

Надійшла 17 лютого 2006 р.